

CZĘŚĆ I: ROZPRAWY I ARTYKUŁY

DOJRZAŁOŚĆ CZŁOWIEKA DO RODZICIELSTWA. PRÓBA CHARAKTERYSTYKI

MATURING TO PARENTING. AN ATTEMPT AT CHARACTERISATION

Katarzyna Gawda^{1(A,B,C,D,E,F,G)}¹Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Gawda, K. (2018). Dojrzałość człowieka do rodzicielstwa. Próba charakterystyki. *Rozprawy Społeczne*, 12(4), 7-14.
<https://doi.org/10.29316/rs.2018.31>

Wkład autorów:

- A. Zaplanowanie badań
- B. Zebranie danych
- C. Dane – analiza i statystyki
- D. Interpretacja danych
- E. Przygotowanie artykułu
- F. Wyszukiwanie i analiza literatury
- G. Zebranie funduszy

Streszczenie

Doniosłe znaczenie indywidualne i społeczne przypisuje się dojrzałości człowieka do pełnienia tak ważnej i złożonej roli społecznej, jaką jest rola rodzicielska. Dlatego też przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule uczyniono dojrzałość człowieka do rodzicielstwa. Celem artykułu jest scharakteryzowanie tej formy dojrzałości. Rozważania przedstawione w artykule jednoznacznie wskazują, że rozpoczęcie i efektywne rozwijanie relacji rodzicielskiej wymaga pewnego stopnia dojrzałości.

Słowa kluczowe: dojrzałość, rodzicielstwo, rola rodzicielska, rodzic, rodzina

Summary

Major individual and social importance is assigned to human maturity for performing such a significant and complex social role as the one of being a parent. Therefore, maturing to parenting is the primary object of interest of this article. The aim of this paper is to characterize this form of maturity. The considerations presented in this article clearly indicate that starting and effective development of the parental relation requires a certain degree of maturity.

Keywords: maturity, parenting, role of a parent, parent, family

Tabela: 0

Ryciny: 0

Literatura: 49

Otrzymano: marzec 2018

Zaakceptowano: kwiecień 2018

Wstęp

Dojrzałość jest kategorią interdyscyplinarną, stąd precyzyjne jej zdefiniowanie sprawia pewne trudności (Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016). W literaturze przedmiotu można jednak spotkać dwojakie rozumienie tej kategorii. Jest ona pojmowana wówczas jako idealny wzorzec, który wskazuje drogę rozwoju jednostki lub jako proces przeobrażeń, w wyniku którego następuje realizacja albo aktualizacja tego wzorca. W drugim przypadku dojrzałość wiąże się z rozsądnym, umiejętnym kierowaniem sobą (Płużek, 1994, za: Ryś, 1999, 2007).

W znaczeniu słownikowym dojrzałość oznacza „stan dorosłości, zakończonego wzrostu, funkcjonowania wykorzystującego pełnię możliwości” (Reber, 2002, s. 148). Przytoczona definicja utożsamia dojrzałość z dorosłością, traktuje ją jako koniec rozpoczętego wcześniej procesu (Godawa, 2013). Eliza Czerka (2007) stawia pytanie, czy dojrzałość jest tym samym, co dorosłość, czy istnieje obiektywna dojrzałość, której osiągnięcie świadczy o wejściu w dorosłe życie. Ta sama autorka zauważa, że doj-

rzałość i dorosłość są postrzegane nie tylko jako pojęcia tożsame, ale również jako pojęcia niezależne, które mogą, ale nie muszą się przenikać. Doświadczanie dojrzałości nie musi się zatem łączyć w sposób jednoznaczny z doświadczaniem dorosłości i odwrotnie. Z dojrzałością stykamy się bowiem nie tylko w dorosłości, lecz także na innych etapach życia i w rozmaitych sferach aktywności. Zależnie od wieku, poziomu rozwoju i zasobu doświadczeń osiągamy różne jej rodzaje. Można tu wskazać przede wszystkim na dojrzałość fizyczną, moralną, psychiczną, prawną i ekonomiczną (Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016).

Na gruncie psychologii rozwojowej pojęcie dojrzałości jest ujmowane również w sposób cząstkowy. Dojrzałość odnosi się wtedy do wymagań lub zadań powierzanych jednostce lub podejmowanych przez nią w sposób spontaniczny, którym jest ona w stanie podołać w danym wieku czy okresie życia. W tym sensie mówi się m.in. o dojrzałości szkolnej, czyli gotowości do rozpoczęcia nauki w szkole, a także o dojrzałości do małżeństwa i rodzicielstwa (Przetacznik-Gierowska, 2014). Biorąc pod uwagę, że założenie rodziny jest powszechnie uznawane za

Adres korespondencyjny: Katarzyna Gawda, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Pedagogiki i Psychologii, ul. Jana Karola Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz, tel.: 48 510 233 711, e-mail: gawda.katarzyna@wp.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0184-9105>
Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Katarzyna Gawda

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

dokładniejszy wyznacznik dorosłości niż zawarcie związku małżeńskiego (Płopa, 2011; zob. też: Bakiera, 2013), przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule uczyniono dojrzałość człowieka do rodzicielstwa. Celem artykułu jest scharakteryzowanie tej formy dojrzałości. Główną część opracowania, poświęconą charakterystyce dojrzałości do rodzicielstwa¹, poprzedzono rozważaniami na temat rodzicielstwa. Stąd w pierwszej kolejności podjęto próbę wyjaśnienia tego pojęcia, a następnie omówiono zagadnienie dotyczące realizacji rodzicielstwa. Całość kończy podsumowanie.

Próba wyjaśnienia pojęcia rodzicielstwa

Rozważania nad dojrzałością do rodzicielstwa należy rozpocząć od wyjaśnienia samego pojęcia rodzicielstwa. Próbuując je wyjaśnić, nie można jednak pominąć pojęcia o węższym zakresie znaczeniowym, jakim jest rodzic. Otóż opisuje ono osobę pozostającą w relacji do dziecka, sprawującą nad nim opiekę i je wychowującą. Przeważnie wskazuje na stosunek międzypokoleniowy mający źródło w rodzeniu, co zakłada istnienie naturalnej więzi między rodzicem a dzieckiem oraz wprowadzanie potomka w świat ról społecznych. Dlatego też rodzica biologicznego określa się mianem rodzica biologicznego (Bakiera, 2013; Błasiak, 2015; Jabłoński, Ostasz, 2001; Kwak, 2008b).

Zanim przejdziemy do ustalenia, czym jest rodzicielstwo, warto zwrócić uwagę na kwestie terminologiczne. W kręgu anglojęzycznym funkcjonują następujące terminy: *parenting* i *parenthood*. Pierwszy z nich nawiązuje do bycia rodzicem, autentycznego i aktywnego pełnienia roli rodzicielskiej², wykonywania czynności nastawionych na zapewnianie dzieciom odpowiednich warunków do życia i rozwoju. Z kolei drugi termin jest rozumiany jako stan rodzicielski w znaczeniu posiadania potomstwa (Kwak, 2008b; zob. też: Błasiak, 2015; Marciniak-Budecka, 2014). W tym miejscu trzeba zasygnalizować, że w polskiej literaturze przedmiotu rozróżnia się dwie postawy, które korespondują ze wskazanymi terminami, a mianowicie: „być ro-

dzicem” i „mieć dziecko”. O ile postawa typu „być” pozwala tworzyć środowisko dostosowane do potrzeb rozwojowych dziecka, o tyle postawa typu „mieć” blokuje możliwości jego rozwoju. Orientacja na „mieć” rodzi ryzyko przedmiotowego traktowania dziecka, nadmiernego kontrolowania i ograniczania jego swobody, podczas gdy w psychicznym aspekcie bycia rodzicem chodzi o szanowanie indywidualności, wspomaganie uniezależniania się potomstwa (Bakiera, 2013; Braun-Gałkowska, 2008; Kornas-Biela, 2009; Stelter, 2013). Należy zatem przyjąć, że mieć dziecko nie jest tym samym, co być rodzicem (Braun-Gałkowska, 2008). Rodzicielstwo nie może być sprowadzane do faktu posiadania potomstwa. Jego istota wyraża się bowiem w przeżywaniu i pełnieniu roli rodzicielskiej (Kuźma, 2000; Kwak, 2008b; Winiarski, 2009; zob. też: Litawa, Pabiańczyk, 2008).

Choć każdy intuicyjnie wie, na czym polega bycie rodzicem, to jednak rodzicielstwo jest pojęciem złożonym (Marciniak-Budecka, 2014), które przyjmuje w sensie znaczeniowym rozmaite formy. Oznacza to, że poza rodzicielstwem biologicznym, zakładającym biologiczny związek rodzica z dzieckiem, występują jeszcze inne sytuacje rodzicielskie. Biorąc pod uwagę rodzaj i trwałość relacji dorosły-dziecko, można wyodrębnić dodatkowo takie oto rodzaje rodzicielstwa: genetyczne, społeczne, ceremonialne i pomocnicze. Pierwszy z nich ma węższe znaczenie niż rodzicielstwo biologiczne, ponieważ ogranicza się do przekazywania genów. Rodzicielstwo społeczne następuje zazwyczaj w wyniku zbudowania związku z osobą wychowującą własne potomstwo, niemniej rodzicem społecznym jest nie tylko rodzic przybrany, lecz także rodzic zastępczy i adopcyjny. Rodzicielstwo ceremonialne powstaje jako rezultat przejęcia pieczy nad dzieckiem lub młodym człowiekiem na podstawie rytuału (np. podczas ceremonii chrztu świętego). Z kolei w rodzicielstwie pomocniczym zadania rodzicielskie są rozdzielane na osoby niebędące członkami rodziny (np. na opiekunkę żłobkową, nianię). Warto dodać, że poszczególne formy rodzicielstwa mogą się łączyć (np. rodzicielstwo genetyczno-biologiczne) lub wymieniać (np. rodzicielstwo ceremonialne może stać się rodzicielstwem społecznym w sytuacji niemożności sprawowania opieki nad potomstwem przez rodziców biologicznych; Jabłoński, Ostasz, 2001; zob. też: Bakiera, 2013; Błasiak, 2015; Kwak, 2008b).

W tym miejscu zasadne wydaje się wyjaśnienie pojęcia rodzicielstwa. Otóż rodzicielstwo jako podstawowy obszar aktywności człowieka dorosłego jest efektem dojrzewania organizmu, wynikiem jednostkowych wartości i pragnień oraz oddziaływań kulturowych, w rozumieniu oczekiwań społecznych (Bakiera, 2013). Rodzicielstwo, w szczególności pierwsze, jest wydarzeniem inicjującym historię rodzinną (Kuryś, 2013). Stanowi ono czynnik spajający rodzinę (Kuźma, 2000), immanentny składnik jej funkcjonowania w wybranych fazach życia rodzinnego. Rodzicielstwo jest wyrazem

¹ Główna część artykułu stanowi zmodyfikowany, poszerzony fragment referatu pt. „Dojrzałość człowieka do rodzicielstwa”, wygłoszonego na Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej pt. „Dojrzałość: kontekst celów, zadań i działań edukacyjno-wychowawczych. Perspektywa temporalna”, zorganizowanej 22 maja 2017 r. przez Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Instytut Pedagogiki, Zakład Teorii Wychowania i Deontologii Nauczycielskiej oraz Poradnię Psychologiczno-Pedagogiczną w Chełmnie. Wystąpienie miało miejsce w ramach sekcji „Dojrzałość dorosłych: zadania, działania, wyzwania”.

² Chcąc ustalić, czym jest rola rodzicielska, należy wyjść od pojęć roli społecznej i roli rodzinnej. Rola społeczna oznacza „określony w danej kulturze zbiór oczekiwań kierowanych wobec jednostki zajmującej określoną pozycję w strukturze społecznej” (Stelter, 2013, s. 82). W okresie dorosłości podstawową rolą społeczną jest rola rodzicielska, która łączy się ze społeczno-kulturowymi oczekiwaniami, co do odpowiednich sposobów zachowania rodziców wobec potomstwa. Dotyczy ona podsystemu rodzice-dzieci, podczas gdy role rodzinne odnoszą się do wszystkich członków rodziny. Rola rodzicielska zwykle wynika ze świadomego wyboru, w odróżnieniu od innych ról rodzinnych, w które wchodzimy z racji własnych narodzin (rola dziecka) lub narodzin krewnych (np. rola dziadka/babci, brata/siostry; Bakiera, 2013; Kwak, 2008a; Rostowska, 2009; Stelter, 2013).

pełnienia ról rodzicielskich, układem obowiązków i zależności między rodzicami a potomstwem (Markowska, 2008, za: Kawińska, 2015). Uzewnętrznia się ono w przyjmowanych postawach rodzicielskich i w preferowanym stylu wychowania (Błasiak, Dybowska, 2010). W literaturze przedmiotu rodzicielstwo jest przedstawiane jako wielowymiarowy, intensywny, wieloletni proces, który podlega zmianom wraz z upływem czasu: z racji rozwoju uczestniczących w nim podmiotów, czyli rodziców i ich dzieci, a także z uwagi na przeobrażenia stosunków między nimi (Herbert, 2004, za: Bakiera, 2013; Dickinson, Leming, 1995, za: Kwak, 2008b). Polega ono na towarzyszeniu dziecku, nie tyle fizycznym, co psychicznym, na każdym etapie jego egzystencji i we wszystkich sferach aktywności (Litawa, Pabiańczyk, 2008). Z tych też względów relacje rodzicielstwa charakteryzują się nieodwracalnością i permanentnością. Wedle pierwszej z cech rodzicem jest się do końca życia, nawet jeśli człowiek nie podejmie się trudu wychowania dziecka. Druga cecha wynika zaś z tego, że rodzicielstwa nie można zatrzymać czy zawiesić. Bycie rodzicem jest bowiem nieograniczonym czasowo zaangażowaniem (Bakiera, 2013; Kwak, 2008b; Płopa, 2011; zob. też: Błasiak, Dybowska, 2010; Kawińska, 2015).

Pojęcie rodzicielstwa może być analizowane w następujących wymiarach: indywidualnym i społecznym. W pierwszym z nich jest ono traktowane jako naturalny atrybut człowieka i warunek jego życiowego spełnienia. Z kolei wymiar społeczny wskazuje, że znaczenie rodzicielstwa nie ogranicza się do rodziców i rodziny będącej swoistą przestrzenią dla pełnienia roli rodzicielskiej. Rodzicielstwo jest bowiem osadzone w szerszej strukturze społecznej. Stanowi ono fundament bytu ludzkiego, który podtrzymuje biologiczną ciągłość społeczeństwa (Kwak, 2008a, 2008b; Winiarski, 2009; zob. też: Bakiera, 2013).

Uchwycenie istoty rodzicielstwa wymaga wskazania jego elementów składowych. W literaturze przedmiotu wyróżnia się takie oto aspekty aktywności rodzicielskiej:

- aspekt kierunkowy – odnosi się do motywów rozstrzygających o rodzicielstwie i ukierunkowujących działania rodzica,
- aspekt podmiotowy – określa, jaką funkcję pełni rodzicielstwo wobec własnej osoby,
- aspekt instrumentalny (sprawnościowy) – świadczy o jakości wykonywanych obowiązków względem dziecka,
- aspekt stylistyczny – opisuje sposób realizowania działań rodzicielskich (Bakiera, 2013).

Uzupełnieniem rozważań nad rodzicielstwem jest omówienie zagadnienia dotyczącego realizacji rodzicielstwa. Ze względu na złożoność tego zagadnienia poświęcono mu odrębne miejsce w dalszej części opracowania.

Realizacja rodzicielstwa

Obszar aktywności rodzicielskiej można rozpatrywać pod kątem sposobu jego realizowania (Bakiera, 2013). Należy mieć na uwadze, że realizacja rodzicielstwa nie stanowi jednokrotnego czy kilkukrotnego działania na rzecz dziecka, ale obejmuje stały ciąg działań zorientowanych na jego dobro. Działania te odnoszą się do trzech sfer – opieki, kontroli i rozwoju – tworzących odrębne wymiary rodzicielstwa. Pierwszy z nich – wymiar opieki – koncentruje się na wszelkich potrzebach potomstwa, dlatego też zawiera opiekę fizyczną, emocjonalną i społeczną. Opieka fizyczna dotyczy zaspokajania potrzeb podstawowych, niezbędnych do przeżycia, a zatem wiąże się z zapewnianiem odpowiedniego pożywienia, schronienia, ciepła, czystości i snu. Istotą opieki emocjonalnej jest okazywanie dziecku miłości. Z kolei opieka społeczna sprzyja nawiązywaniu przez nie kontaktów interpersonalnych, zarówno w środowisku rodzinnym, jak i poza nim. Drugi wymiar – kontroli – służy wyznaczeniu, a następnie egzekwowaniu pewnych granic, stąd składa się z kontroli zachowań potomstwa, budowania samokontroli i rodzicielskiego monitorowania. Trzeci wymiar – rozwoju – polega na kreowaniu i organizowaniu takich warunków rozwojowych, które umożliwiają dziecku partycypację w wartościowych i społecznie akceptowanych zajęciach (Hoghughy, 2004, za: Kwak, 2008b; Kwak, 2008b; zob. też: Błasiak, 2015; Błasiak, Dybowska, 2010).

Nakreślone kierunki działań rodzicielskich wymagają posiadania zespołu różnorodnych składników. Należą do nich:

- wiedza – dotycząca zwłaszcza specyfiki rozwoju dziecka, jego potrzeb, znaczenia obecności rodziców w życiu potomstwa, budowania więzi emocjonalnej w rodzinie,
- zrozumienie – zakładające całościowe rozpoznawanie i interpretowanie stanu dziecka, co pozwala podejmować adekwatne działania,
- motywacja do rodzicielstwa – kształtująca się w toku rozwoju jednostki i rozwoju dziecka³. Mieszczą się w niej następujące elementy: element popędu biologicznego, „aby być rodzicem” i element nacisku kulturowego „powinno się założyć rodzinę”. Pierwszy z nich wynika z osobistych potrzeb, a drugi ma swoje źródło w społecznej aprobacie dla rodzin z dziećmi,
- możliwości – oznaczające środki (zasoby) potrzebne do wykonywania zadań na rzecz dziecka. Chodzi tu w szczególności o kompetencje rodzicielskie⁴, finanse oraz szersze zaplecze rodzinne (Hoghughy, 2004, za: Kwak, 2008b; zob. też: Błasiak, 2015).

³ Motywacja rodzicielska z jednej strony bierze swój początek z historii życiowej jednostki, a z drugiej wynika z aktualnych interakcji z dzieckiem (Bakiera, 2013).

⁴ Kompetencje rodzicielskie są właściwościami i umiejętnościami w spełnianiu oczekiwań wynikających z roli rodzicielskiej i rozwoju osobowego w cyklu rozwojowym rodziny. Determinują one w sposób bezpośredni doświadczenia rodzica w procesie radzenia sobie z obowiązkami wobec dziecka (Sęk, Bleja, Sommerfeld, 1992, za: Bartosz, 2002).

Sposób realizacji rodzicielstwa oddziałuje na funkcjonowanie całego systemu rodzinnego (Śniegulska, 2016). Ma on zindywidualizowany charakter (Kromolicka, 2012; Kwak, 2008b) i zależy od trzech czynników. Pierwszym z nich są cechy i zasoby wnoszone przez rodzica do relacji z dzieckiem. Łączą się one z jego historią rozwojową, czyli z przebiegiem indywidualnego rozwoju, doświadczeniami wyniesionymi z rodziny pochodzenia i uprzednimi doświadczeniami związanymi głównie z pełnieniem roli rodzicielskiej przez inne osoby. Ponadto obejmują one właściwości osobowościowe rodzica: harmonia wewnętrzna i dobre samopoczucie mogą ułatwiać wywiązywanie się z obowiązków rodzicielskich. Nie można tu pominąć tak istotnego dla sposobu funkcjonowania rodziny i charakteru interakcji z dzieckiem elementu, jakim jest dojrzałość rodzica. Nie bez znaczenia jest wiek, w którym człowiek wchodzi w rolę rodzicielską. Jego doniosłość uwidacznia się szczególnie w przypadku pierwszego rodzicielstwa. Doświadczenie bycia rodzicem w wieku nastoletnim jest bowiem zupełnie odmienne niż w wieku dorosłym⁵. Można zatem przyjąć, że jest wiek, w którym oczekuje się od jednostki podjęcia decyzji o założeniu rodziny i jest wiek, w którym nie oczekuje się tego. Drugim czynnikiem są cechy dziecka: jego płeć, temperament, zachowanie, kondycja fizyczna, stan zdrowia i możliwości rozwojowe. Trzeci czynnik stanowi kontekst społeczny. Dla pełnienia roli rodzicielskiej szczególnie ważne są satysfakcjonujące relacje między rodzicami. Istotne jest również osadzenie rodziny w społecznej sieci powiązań, którą mogą tworzyć przede wszystkim bliźni i dalsi krewni, przyjaciele, znajomi, sąsiedzi, a także przedstawiciele organizacji i instytucji. Sieć ta jest źródłem szeroko pojętego wsparcia, funkcjonuje jako „bufor”, który chroni przed negatywnymi konsekwencjami stresu oraz zachęca do zaangażowania się w rodzicielstwo (Arendell, 1997, za: Kwak, 2008b; Gelles, 1995, za: Kwak, 2008b; Belsky, Vondra, 1989, za: Schaffer, 2006; Schaffer, 2006; zob. też: Bakiera, 2013; Błasiak, 2015; Marciniak-Budecka, 2014; Śniegulska, 2016).

O jakości realizowanego rodzicielstwa decyduje ustosunkowanie się człowieka do tego, że jest rodzicem. Można wyróżnić trzy elementy składające się na stosunek do roli rodzicielskiej. Pierwszym z nich jest przeświadczenie o ważności tej roli. Element ten wskazuje, czy rodzic traktuje swoją rolę priorytetowo, czy nadaje wyższe znaczenie innym roлям pełnionym w domu lub rolom pozarodzinnym (np. roli zawodowej). Niska ocena roli rodzicielskiej skutkuje jej częściowym lub całkowitym odrzuceniem. Należy dodać, że z powodu pełnienia kilku ról następuje ich krzyżowanie się, co przy równym poziomie ważności tych ról może wywoływać frustrację, konflikt wewnętrzny, prowadzić do wycofania się z rodzicielstwa. Drugim elementem jest sto-

pień identyfikacji z rolą. Określa on, czy rodzic ma poczucie, że nikt inny nie jest w stanie go zastąpić w pełnieniu roli rodzicielskiej, czy uważa, iż część lub całość jego obowiązków może przejąć inna osoba (np. babcia). Trzecim elementem jest treść motywacji współżycia rodzinnego. Stanowi on próbę ustalenia, czy rodzic dąży do osiągnięcia wspólnych celów wynikających z przynależności do rodziny, czy koncentruje się na spełnianiu osobistych pragnień (Ziemska, 1973; zob. też: Kwak, 2008b; Maj, 2011).

Kończąc tę część rozważań, warto podkreślić, iż właściwie realizowane rodzicielstwo przyczynia się do budowania harmonijnego klimatu życia rodzinnego (Ziemska, 1973), który jednoczy rodzinę, służy dobremu samopoczuciu jej członków, pozytywnie oddziałuje na proces wychowania (Maj, 2011). Prowadzi to wtórnie do coraz lepszej identyfikacji z rolą rodzicielską (Ziemska, 1973). Trzeba tu zaznaczyć, że dla efektywnej realizacji zadań wynikających z tej roli fundamentalne znaczenie ma dysponowanie takimi zasobami psychicznymi, dzięki którym rodzic może przede wszystkim wspomagać rozwój dziecka, zaspokajając jego potrzeby, utrzymywać z nim relację bazującą na zaufaniu, trosce i miłości, zapewniać mu poczucie bezpieczeństwa, dopasowywać metody wychowawcze do jego możliwości. W kontekście kompetencji rodzicielskich dyspozycje psychiczne są odnoszone do dojrzałości do rodzicielstwa (Czerederecka, 2010). Dlatego też dalszą część artykułu poświęcono charakterystyce tej formy dojrzałości.

Charakterystyka dojrzałości człowieka do rodzicielstwa

U podłoża budowania wspólnoty rodzinnej leży dojrzałość człowieka do pełnienia tak ważnej roli społecznej, jaką jest rola rodzicielska (Ryś, 1999). Podejmując próbę scharakteryzowania tej dojrzałości, należy zasygnalizować, że jest ona formą złożoną. Mieszczą się w niej następujące elementy: dojrzałość fizyczna, ekonomiczna i psychiczna. Ta ostatnia obejmuje dojrzałość w rozwoju intelektualnym, emocjonalnym i społecznym (Ziemska, 1979; zob. też: Ryś, 1999, 2016). Poniżej opisano każdą z części składowych dojrzałości do rodzicielstwa.

Dojrzałość fizyczna, na tle wszystkich sfer, w których domaga się od jednostki dojrzałości do założenia rodziny, jest osiągnięta najwcześniej (Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016). Zapowiada ją u dziewcząt pierwsza miesiączka, a u chłopców polucja, czyli mimowolny wytrysk nasienia (Izdębski, 2012). Dojrzałość ta wyraża się w osiągnięciu takiego poziomu rozwoju biologicznego, który umożliwi współżycie płciowe, czerpanie satysfakcji seksualnej, a także prokreację prowadzącą do rodzicielstwa (Ziemska, 1979; zob. też: Rostowska, 2003; Ryś, 1999, 2016; Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016). Oznaką zdrowia i dojrzałości organizmu jest zatem zdolność do podjęcia roli rodzicielskiej

⁵ W przypadku, gdy rodzicielstwo pojawia się w wieku nastoletnim, mamy do czynienia z niedojrzałością młodego człowieka i brakiem odpowiedniego przygotowania do pełnienia roli rodzicielskiej (Skowrońska-Zbierzychowska, 2008).

w wymiarze biologicznym⁶ (Bakiera, 2013). Trzeba tu jednak nadmienić, że sprostanie obowiązkowi rodzicielskiemu wymaga nie tyle dojrzałości fizycznej, co dojrzałości ekonomicznej i psychicznej (Skowrońska-Zbierchowska, 2008).

Dojrzałość ekonomiczna przejawia się w uzyskaniu niezależności, szczególnie materialnej, od rodziny pochodzenia. Wyznaczają ją zdobycie wykształcenia i kwalifikacji, znalezienie pracy gwarantującej stałe źródło dochodów oraz dostęp do opieki zdrowotnej i świadczeń społecznych, osiągnięcie zdolności finansowej pozwalającej na nabycie lub wynajem mieszkania, a później jego utrzymanie, a także odpowiednie urządzenie gospodarstwa domowego. Jest ona związana z osobistą, a następnie z rodzinną stabilizacją życiową. Wyrazem tej dojrzałości będzie intencjonalne podejmowanie działań służących pokonywaniu sytuacji trudnych, czego przykładem może być troska o rodzinę w taki sposób, aby zapewnić jej członkom jak najlepsze warunki bytowe i perspektywy rozwoju (Braun-Gałkowska, 2008; Izdebski, 2012; Mynarska, 2011; Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016; Ziemska, 1979; zob. też: Rostowska, 2003; Ryś, 1999, 2016). Można więc przyjąć, że powołanie rodziny bez wcześniejszego zabezpieczenia materialnego jest świadectwem niedojrzałości i braku przygotowania do życia rodzinnego (Adamski, 1970; Pielka, 1998). W tym miejscu należy podkreślić, iż kluczowe znaczenie w procesie podejmowania decyzji prokreacyjnych mają oprócz czynników zewnętrznych, czyli związanych z sytuacją, także czynniki dotyczące osób planujących poczęcie dziecka. Zdecydowanie się na rodzicielstwo wymaga bowiem zarówno zasobów odnoszących się do stabilizacji społeczno-ekonomicznej, jak i zasobów obejmujących cechy osobowościowe przyszłego rodzica, a więc głównie jego charakter i dojrzałość psychiczną (Majkowski, 1997; Mynarska, 2011).

Dojrzałość psychiczna kształtuje się na gruncie serdecznych, bliskich i trwałych relacji z niewielkim kręgiem osób, zwłaszcza z członkami rodziny (Ryś, 2006). Uwidacznia się ona przede wszystkim w zdolności do podejmowania samodzielnych decyzji oraz przyjmowania odpowiedzialności za siebie i innych (Izdebski, 2012; Rostowska, 2003; Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016; Ziemska, 1979; zob. też: Ryś, 1999, 2016). Przejawem tej dojrzałości będzie nie tylko przeorganizowanie dotychczasowego stylu życia i dostosowanie go do aktywności i potrzeb dziecka (Kwak, 2008a), ale również ustalenie priorytetów, gdzie obszar życia rodzinnego będzie zajmował pozycję wyższą niż praca zawodowa (Wieradzka-Pilarczyk, Pilarczyk, 2016). Jak już zostało zasygnalizowane, składa się na nią dojrzałość intelektualna, emocjonalna i społeczna.

Dojrzałość intelektualna (in. umysłowa) uzewewnętrznia się nie tyle w sprawności umysłowej, której miarą jest poziom inteligencji, co w zdolności

do myślenia realistycznego. Jest to zgodny z rzeczywistością sposób myślenia, który umożliwia planowanie, przewidywanie trudności i ich rozstrzygnięcie, dostrzeganie złożoności zjawisk, dokonywanie trafnych ocen siebie, innych i sytuacji życiowych⁷, stwarzając tym samym w środowisku domowym atmosferę życzliwości, wzajemnego zaufania i zrozumienia. Opisując dojrzałość w sferze poznawczej, nie można pominąć zdolności do refleksji i zamierzonego działania. Kluczową jej cechą jest także umiejętność prawidłowego wnioskowania i dostosowywania swojego postępowania do wyciągniętych wniosków. Umiejętność ta stanowi fundament do podejmowania decyzji służących szczęściu rodzinnemu (Rostowska, 2003; Ziemska, 1979; zob. też: Ryś, 1999, 2016).

Dojrzałość emocjonalna (in. uczuciowa) manifestuje się przede wszystkim w zdolności do empatii, która polega na rozumieniu własnych oraz cudzych emocji i potrzeb, przyjmowaniu punktu widzenia drugiej osoby (Kaźmierczak, 2015; Goleman, 1997, za: Kliś, 2015). Głównymi wskaźnikami tej dojrzałości są: kontrola emocjonalna (panowanie nad emocjami i wyrażanie ich w sposób adekwatny do sytuacji), zrównoważenie emocjonalne (radzenie sobie z emocjami w momentach kryzysowych) i zróżnicowanie emocjonalne (doświadczenie odrębnych jakościowo emocji; Strus, 2009, za: Godawa, 2013). Dojrzałość ta jest warunkiem nawiązywania i utrzymywania bliskich kontaktów interpersonalnych. Łączy się ona z uzyskaniem odpowiedniego poziomu zdolności do wchodzenia w relacje autentycznej, głębokiej miłości (Ryś, 1999, 2016).

Dojrzałość społeczna ujawnia się w podejmowaniu bezinteresownych działań na rzecz innych ludzi. Jest ona związana z traktowaniem drugiego człowieka jako dobra autotelicznego, a nie jako narzędzia do zaspokajania osobistych pragnień. Świadczy o niej zdolność do kompromisu, wewnętrzne otwarcie się na cudze potrzeby i wartości, dzielenie się i obdarowywanie, a także twórcza współpraca we współżyciu społecznym, czyli dążenie do realizacji wspólnego celu. Dojrzałości tej towarzyszy gotowość do odpowiedzialnego pełnienia roli rodzicielskiej. Wyrazem tej gotowości jest pragnienie założenia rodziny (Ziemska, 1979; zob. też: Rostowska, 2003; Ryś, 1999, 2016).

Spośród elementów składowych dojrzałości do rodzicielstwa szczególnie ważna dla pomyślnego rozwoju rodziny prokreacji wydaje się dojrzałość w sferze psychicznej. Należy tu nadmienić, że dojrzałość ta przychodzi z czasem, co jest zupełnie naturalnym etapem rozwoju. W tym miejscu warto jednak zwrócić uwagę na pewne sytuacje, w których brak dojrzałości psychicznej zaczyna stanowić

⁶ Warto zauważyć, że nie wystarczy przyjąć rolę rodzicielską w wymiarze biologicznym. Konieczne jest bowiem świadome podjęcie tej roli na poziomie psychicznym (Tyrna, 2015).

⁷ Podczas gdy myślenie realistyczne umożliwia właściwe przystosowanie do życia rodzinnego, dwa inne typy myślenia utrudniają adaptację do rodzicielstwa. Pierwszym z nich jest myślenie życzeniowe, które cechuje odbieranie rzeczywistości takiej, jakiej się pragnie. Drugim typem jest myślenie pryncypialne, które przebiega ściśle według odgórnie przyjętych zasad. W obu przypadkach niezbędna jest zmiana sposobu myślenia na myślenie realistyczne (Rostowska, 2003; Ziemska, 1979; zob. też: Ryś, 1999, 2016).

problem. Otóż brak gotowości do funkcjonowania w roli rodzicielskiej może budzić niepokój, że nie sprostą się oczekiwaniom związanym ze sposobem pełnienia tej roli. Oprócz tego może prowadzić do konfliktu wewnętrznego czy konfliktu w parze. Z konfliktem wewnętrznym mamy do czynienia, gdy jednostka postrzega brak gotowości do rodzicielstwa jako sytuację trudną, mianowicie odnosi wrażenie, że jej postawa i zachowanie odbiegają od ogólnie przyjętych norm. Z kolei do sporu między partnerami może dojść, gdy tylko jedno z nich czuje się gotowe do założenia rodziny (Mynarska, 2011). Stąd istotny jest nie tylko poziom dojrzałości psychicznej partnerów, lecz także to, jak postrzegają oni wzajemnie swoją dojrzałość do bycia rodzicem (Cole, Cole, Dean, 1980, za: Ryś, 1999).

Wskaźnikiem świadczącym o poziomie dojrzałości psychicznej człowieka jest sposób realizacji rodzicielstwa (Bakiera, 2013). Dojrzałość ta determinuje umiejętny sposób pełnienia roli rodzicielskiej, który polega na jego modyfikacji zależnie od etapu funkcjonowania rodziny. Warunkuje ona rozwój właściwych postaw rodzicielskich, cechujących się umiarem w oddziaływaniu wychowawczym, a także dostosowywanie tych postaw do zmian w rozwoju dziecka. Implikuje ona manifestowanie przez rodzica dojrzałych wzorów zachowań nie tylko w środowisku domowym, ale również poza nim. Warto podkreślić, iż rodzic dojrzały psychicznie stanowi wzór do naśladowania i identyfikacji, tworzy bazę dla kształtowania dojrzałej osobowości dziecka. Opisując dojrzałość psychiczną, należy dodać, że jest ona czynnikiem kształtującym prawidłową komunikację rodzinną. Pełni ona w stosunku do rodziny funkcję ochronną, pozwala bowiem dbać o jej strukturę i stabilność (Braun-Gałkowska, 1992, za: Harwas-Napierała, 2015; Harwas-Napierała, 2015). Dojrzałość ta, obok zmian rozwojowych charakterystycznych dla danej fazy życia rodzinnego, doświadczenia życiowego rodziców, wyznawanych przez nich wartości oraz siły łączącego ich uczucia, leży u podłoża szczęścia rodzinnego. Przypisuje się jej kluczowe znaczenie w procesie integracji rodziny (Rostowska, 2003).

W tym miejscu warto poświęcić nieco uwagi wskazanemu wcześniej wymiarowi dojrzałości psychicznej, jakim jest odpowiedzialność. Otóż jest ona konieczna na każdym etapie realizacji rodzicielstwa: począwszy od planowania rodziny⁸, poprzez zdecydowanie się na jej założenie, aż przez wszystkie stadia rozwoju dziecka (Kromolicka, 2012; Ryś, 2006). Trzeba nadmienić, że prawdziwa odpowiedzialność rodzicielska nie wynika z przymusu, ale jest efektem bezgranicznej miłości⁹ oraz troski

o dobro i trwałość rodziny (Grabowska, 2015). Uzewnętrznia się ona w tworzeniu dziecka – od momentu poczęcia do osiągnięcia przez nie samodzielności życiowej – optymalnego środowiska rozwoju (Kościńska, 1998; Kuryś, 2010). Dlatego też tak ważne jest, aby poczucie odpowiedzialności stanowiło podstawę do podejmowania decyzji rodzicielskich.

Zamykając główną część artykułu, warto jeszcze zwrócić uwagę na wspomniany już przejaw dojrzałości emocjonalnej, jakim jest zdolność do empatii. Otóż empatia wspomaga emocjonalne przystosowanie jednostki do rodzicielstwa, stanowi jedną z podstaw dojrzałego pełnienia roli rodzicielskiej. Jest ona pożądaną cechą rodzica, ponieważ ułatwia mu radzenie sobie z trudnościami życia rodzinnego, mobilizuje do zachowań opiekuńczych, sprzyja budowaniu silniejszych więzi z dzieckiem, a także umożliwia lepsze rozumienie i zaspokajanie jego potrzeb. Zdolność empatyczna rodzica jest jednym z czynników oddziałujących na rozwój i funkcjonowanie rodziny (Bidzan, 2013, za: Kaźmierczak, 2015; Kaźmierczak, 2015; Kliś, 2015).

Podsumowanie

Spośród obszarów działalności człowieka dorosłego rodzicielstwo ma szczególne znaczenie. Stanowi ono aktywność determinującą życie dziecka i jego rodziców. Jest ono złożonym, wieloletnim procesem, który wiąże się przede wszystkim z zaspokajaniem potrzeb dziecka, wspieraniem jego rozwoju, wychowywaniem go i przygotowywaniem do samodzielnego życia. Stąd najważniejszym miejscem realizacji tego niezwykle trudnego i odpowiedzialnego zadania jest rodzina zbudowana na fundamencie wzajemnej miłości, zaangażowania i dojrzałości rodziców.

Ze względu na nieodwracalny i permanentny charakter rodzicielstwa, ciężar odpowiedzialności rodzicielskiej, tak ważna wydaje się zatem dojrzałość do pełnienia roli rodzicielskiej. Osiągnięcie pewnego stopnia dojrzałości jawi się jako podstawowy warunek, który powinien być spełniony, zanim człowiek zdecyduje się na rodzicielstwo. Nie ulega jednak wątpliwości, że warunkiem potrzebnym do powołania rodziny jest nie tylko dojrzałość jednostki na poziomie fizycznym, ekonomicznym i psychicznym, ale również dojrzałość – stałość i stabilność – związku. Warunek ten dotyczy rozwoju relacji przyszłych rodziców (Mynarska, 2011).

Założenie rodziny jest bez wątpienia jednym z najważniejszych i najtrudniejszych postanowień życiowych. Dlatego też, mając na uwadze doniosłość decyzji o rodzicielstwie oraz jej konsekwencje dla jakości późniejszego życia, tak istotne jest, aby była ona podejmowana w sposób świadomy, dojrzały, w poczuciu odpowiedzialności za kształt i przyszłość rodziny (Rostowska, 2003).

⁸ Planowanie rodziny wyraża się w pragnieniu bycia rodzicem. Cechują je poczucie obowiązku i możliwość świadomego wpływania na poczęcie i narodziny dziecka. Odnosi się ono do przekonań nie tylko o optymalnej liczbie potomstwa i najodpowiedniejszym czasie pojawienia się potomka, ale również o pozycji dziecka w rodzinie (Adamski, 1970; Pielka, 1998).

⁹ Warto tu nadmienić, że symbolem prawdziwej miłości rodzicielskiej jest bezinteresowność. Jest ona oznaką dojrzałości emocjonalnej rodzica (Augustyn, 2009).

Literatura:

1. Adamski, F. (1970). *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
2. Augustyn, J. (2009). *Ojcostwo. Aspekty pedagogiczne i duchowe*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
3. Bakiera, L. (2013). *Zaangażowane rodzicielstwo a autokreacyjny aspekt rozwoju dorosłych*. Warszawa: Difin.
4. Bartosz, B. (2002). *Doświadczenie macierzyństwa. Analiza narracji autobiograficznych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
5. Błasiak, A. (2015). Współczesne rodzicielstwo – tendencje zmian i ich uwarunkowania. W: J. Karbownik, A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty* (s. 47–68). Kraków: Wydawnictwo WAM.
6. Błasiak, A., Dybowska, E. (2010). Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny* (s. 105–127). Kraków: Wydawnictwo WAM.
7. Braun-Gałkowska, M. (2008). *Psychologia domowa*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
8. Czerederecka, A. (2010). *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*. Warszawa: LexisNexis.
9. Czerka, E. (2007). *Rodzinne uwarunkowania odraczania dorosłości u młodych mężczyzn*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
10. Godawa, G. (2013). Emocjonalne dojrzewanie dzieci i młodzieży w medialnym społeczeństwie. *Studia Socialia Cracoviensia*, 5(2), 111–125. <https://doi.org/10.15633/ssc.455>
11. Grabowska, M. (2015). Świadomość rodzicielska matki i ojca. *Państwo i Społeczeństwo*, 15(4), 69–77.
12. Harwas-Napierała, B. (2015). Dojrzałość osobowa dorosłych jako czynnik chroniący rodzinę. *Czasopismo Psychologiczne*, 21(1), 47–52. <https://doi.org/10.14691/cppj.21.1.47>
13. Izdebski, Z. (2012). *Seksualność Polaków na początku XXI wieku. Studium badawcze*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
14. Jabłoński, D., Ostasz, L. (2001). *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubinacie. Perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*. Olsztyn: Wydawnictwo Adiaphora.
15. Kawińska, M. (2015). Rodzina i rodzicielstwo wobec wartości. Tradycja czy nowoczesność? W: I. Kłownowska, J. Stawnicka (red.), *Rodzina w trzecim tysiącleciu. Trudności i sukcesy* (s. 57–70). Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
16. Kaźmierczak, M. (2015). *Oblicza empatii w procesie adaptacji do rodzicielstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
17. Kliś, M. (2015). Rola empatii w życiu rodziny. *Państwo i Społeczeństwo*, 15(4), 53–67.
18. Kornas-Biela, D. (2009). *Pedagogika prenatalna. Nowy obszar nauk o wychowaniu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
19. Kościelska, M. (1998). *Trudne macierzyństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
20. Kromolicka, B. (2012). Kondycja współczesnego rodzicielstwa – wybrane aspekty. *Opuscula Sociologica*, 2, 97–106.
21. Kuryś, K. (2010). *Urodzenie pierwszego dziecka jako wydarzenie krytyczne w życiu kobiet i mężczyzn*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
22. Kuryś, K. (2013). *System rodzinny wobec zmian rozwojowych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
23. Kuźma, J. (2000). Ewolucyjne przemiany współczesnej rodziny polskiej. W: M. Chymuk, D. Topa (red.), *Edukacja prorodzinna* (s. 23–31). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
24. Kwak, A. (2008a). Rodzicielstwo – przejaw społecznej współzależności. W: A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi* (s. 7–16). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
25. Kwak, A. (2008b). Społeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa. W: A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi* (s. 18–39). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
26. Litawa, A., Pabiańczyk, A. (2008). Rola rodziny, szkoły oraz instytucji lokalnych w przygotowaniu młodzieży do rodzicielstwa w opinii uczestników szkoły rodzenia. W: G. Makiełło-Jarża (red.), *Wymiary przestrzeni życiowej współczesnej rodziny* (s. 251–259). Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
27. Maj, B. (2011). Rola małżeństwa i rodziny w życiu człowieka (na podstawie badań zrealizowanych wśród mieszkańców powiatu wadowickiego). *Państwo i Społeczeństwo*, 11(3), 9–36.
28. Majkowski, W. (1997). *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej. Studium socjologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów „SCJ”.
29. Marciniak-Budecka, D. (2014). Rodzicielstwo do-it-yourself, czyli refleksyjność współczesnego rodzicielstwa. *Pogranicze. Studia Społeczne*, 24, 131–148. <https://doi.org/10.15290/pss.2014.24.08>
30. Mynarska, M. (2011). Kiedy mieć dziecko? Jakościowe badanie procesu odraczania decyzji o rodzicielstwie. *Psychologia Społeczna*, 6(3), 226–240.

31. Pielka, H. (1998). Nowożeńcy o własnym małżeństwie i rodzinie. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 10, 267–276.
32. Plopa, M. (2011). Rodzicielstwo jako wyzwanie dla małżeństwa: perspektywa teorii systemowej. W: H. Liberska, A. Malina (red.), *Wybrane problemy współczesnych małżeństw i rodzin* (s. 15–41). Warszawa: Difin.
33. Przetacznik-Gierowska, M. (2014). Zasady i prawidłowości psychicznego rozwoju człowieka. W: M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne* (s. 57–84). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
34. Reber, A.S. (2002). *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
35. Rostowska, T. (2003). Dojrzałość osobowa jako podstawowe uwarunkowanie życia małżeńskiego i rodzinnego. W: I. Janicka, T. Rostowska (red.), *Psychologia w służbie rodziny* (s. 45–55). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
36. Rostowska, T. (2009). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
37. Ryś, M. (1999). *Psychologia małżeństwa w zarysie*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
38. Ryś, M. (2006). Wychowanie do miłości. W: M. Ryś (red.), *Autorytet prawdy. Wychowanie dzieci i młodzieży* (s. 151–170). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
39. Ryś, M. (2007). Wspieranie rozwoju osobowego w rodzinie. W: M. Ryś, M. Jankowska (red.), *W trosce o rodzinę. W poszukiwaniu prawdy, dobra i piękna* (s. 25–40). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
40. Ryś, M. (2016). Miłość jako psychologiczna podstawa wspólnoty małżeńskiej. Ujęcie psychologiczne. W: I. Grochowska, P. Mazanka (red.), *Szczęśliwe małżeństwo i rodzina* (s. 57–74). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
41. Schaffer, H.R. (2006). *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
42. Skowrońska-Zbierchowska, A. (2008). Rozwijanie sieci wsparcia społecznego właściwą odpowiedzią na problemy nastoletnich rodziców. *Przegląd Pedagogiczny*, 2, 97–105.
43. Stelter, Ż. (2013). *Pełnienie ról rodzicielskich wobec dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*. Warszawa: Difin.
44. Śniegulska, A. (2016). Rodzice w przestrzeni życia rodzinnego. *Edukacyjna Analiza Transakcyjna*, 5, 155–165. <https://doi.org/10.16926/eat.2016.05.10>
45. Tyrna, A. (2015). Wczesna dorosłość. W: H.J. Grzegółowska-Klarkowska (red.), *Psychoanalityczne teorie rozwoju. Niezbędnik* (s. 224–231). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
46. Wieradzka-Pilarczyk, A., Pilarczyk, H. (2016). Problem dojrzałości osób przygotowujących się do sakramentu małżeństwa. *Teologia i Moralność*, 11(2), 163–180. <https://doi.org/10.14746/tim.2016.20.2.10>
47. Winiarski, M. (2009). Rodzina w życiu jednostki, narodu i społeczeństwa globalnego. *Studia nad Rodziną*, 13(1–2), 93–116.
48. Ziemska, M. (1973). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
49. Ziemska, M. (1979). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.